

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

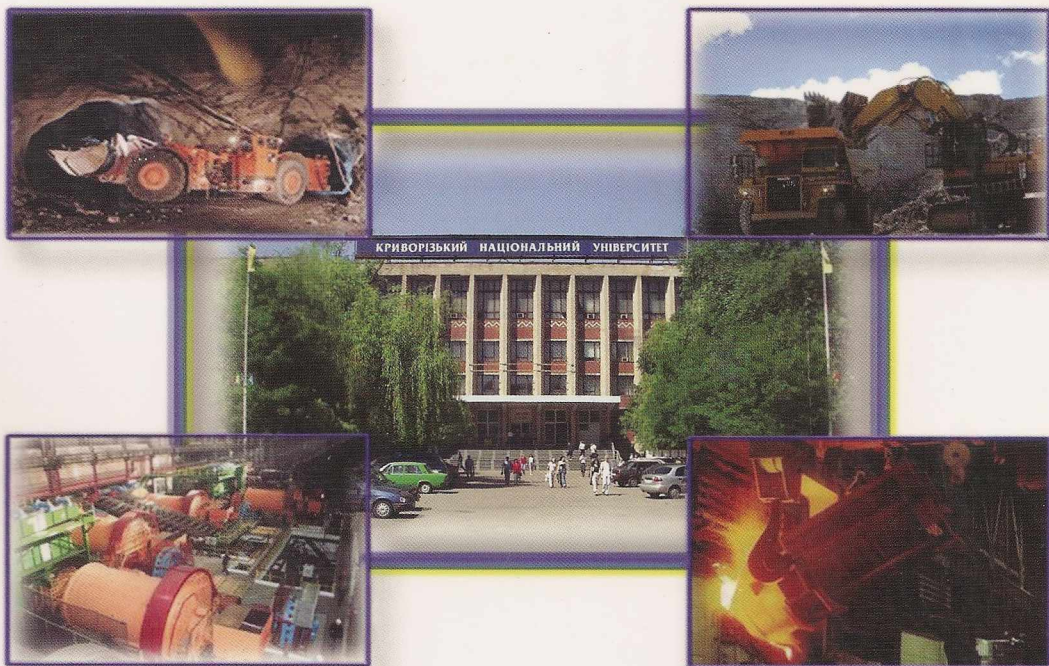
ДВНЗ «КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Міжнародна науково-технічна конференція

Матеріали конференції

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ
ТА СУСПІЛЬСТВА**

Том 2

22-25 травня 2013 року

Кривий Ріг

УДК 821. 161. 2. 09

І. М. ОНІКІЄНКО,

канд. філол. наук, доцент

Криворізький педагогічний інститут

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

e-mail: onikienko1993@mail.ru

«САМОСОБОЮНАПОВНЕННЯ» ВАСИЛЯ СТУСА В КОНТЕКСТІ ПРАКТИК ДУХОВНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ ЛЮДСТВА

У статті розглядається «самособоюнаповнення» В. Стуса як поетичне кредо митця та оригінальна філософія, що своїми джерелами має «філософію серця» Г. Сковороди, створення себе як «великої ентелехії» Й. В. Гете, обряди християнської ініціації та східну філософію суфізму. Досліджується вираження цієї естетично-філософської позиції на тематичному, образно-символічному та лексичному рівнях збірки «Час творчості».

Ключові слова: «самособоюнаповнення», прафеномен, ентелехія, ініціація, закон полярності, філософський мазохізм, філософія суфізму.

Своєю третью поетичну збірку «Час творчості» В. Стус створював з 18 січня по 30 вересня 1972 року, перебуваючи під слідством в камері попереднього ув'язнення Київського КДБ. Тому настроєві її тло визначила гірка іронія з приводу щедрого дарунку долі – самотності й великої кількості вільного часу – «ідеальних» умов для творчості. Попри цей тужливий настрій, поет зумів перетворити тюремний час на час сакральний, адже своє буття – у світі виразив через сакральне світовідчуття, що є однією з наріжних естетичних категорій у світовій літературі.

Вияви універсальної категорії сакрального в художній прозі епох Модернізму та Постмодернізму найбільш ґрунтовно дослідив І. Набитович [5]. На думку дослідника, «з крахом ідеології марксизму – ленінізму в материковій літературі релігійне відродження значно посилилося: «Сьогодні ціла плеяда мислителів намагається осмислити Бога, повернутися до якоїсь форми одкровення» [5, с. 126].

Нове духовне народження В. Стуса позначилося зверненням до сакральних категорій та образів, що ставали єдиним порятунком в умовах ув'язнення, невизначеного майбутнього, коли одночасно переплелися всі «спроневіри» й переживання утрат з відроджуваними надіями зсередини створити себе і таким чином наголосити на цінності людського життя, звільненого в часи тоталітаризму.

Віднайдене В. Стусом «самособоюнаповнення» стало і формою поетичного одкровення, і неоціненним духовним набутком, і засобом кшталтування духу, що допомагав пройти кола насильного відчуження від світу рідних, перейти межу на територію духовно посвяченого.

М. Коцюбинська розглядає Стусове «самособоюнаповнення» у трьох духовних вимірах: по-перше, як alter ego поезії митця, «її передумова й мета, виправдання її існування і неминуща суть» [3, с. 153]; по-друге, як позицію внутрішньої свободи, звільнення від себе [3, с. 157]; по-третє, як цілісність, неперервність духовного розвитку, культури [3, с. 162].

Визнаючи слушність цієї концепції, ми спробуємо розширити її межі дослідженням тих філософських джерел, що лягли в основу практики духовного пересотворення українського поета.

Досліджуючи психотип українського філософа, Н. Зборовська в монографії «Код української літератури» наводить міркування Платона про те, що «філософи справді прагнуть померти», тобто очиститися, визволитися «від нерозважливого впливу тіла» і пізнати чистоту, якою є трансцендентна істина [1, с. 80]. На думку дослідниці, цей психотип українського філософа «вивершив у «старосвітській літературі Г. Сковорода, згодом – у поезії Т. Шевченка, у ХХ ст. він дзеркально відобразиться в екзистенційному виборі В. Стуса» [1, с. 80–81].

Обираючи психоаналіз одним з методологічних ключів до творчості В. Стуса, ставимо завдання з'ясувати, як у ліриці поета відобразилась позиція філософського мазохіста і репрезентувався через реалізацію коду батьківства мужній український психотип.

Читачеві важко дається відчитування світових духовних практик у творчості українського поета, адже, як справедливо твердить Д. Стус, В. Стус говорив з «з великими – Гете, Рільке, Пастернаком – ніби на рівних: бо й вони, і він уже з того боку, за гранню буденного життя людини» [6, с. 253], а за цією межею «поезія перестає бути штукою, а стає сакрумом» [6, с. 256]. К. Москалець бачить значення творчості Гете для Стуса в можливості вишталтувати власний дух [4, с. 226].

Український поет вдається до духовного досвіду людства. Ідея «самособоюнаповнення», що в умовах несвободи ставила на шлях самопізнання, була суголосна філософсько-естетичним шуканням улюблених Стусових мислителів Г. Сковороди та Й. В. Гете.

Пізнай себе – створи себе – звільнись від спокус світу – стало апофеозом життя українського філософа, який в час народження Й. Гете вже був автором «філософії серця», покликаної зробити людину щасливою.

Й. Гете прийшов до свого нового дня народження в період веймарської класики. На цьому етапі він прагне підготувати себе як «*ентелехію*» і злитися зі світовою душею, тобто, згідно з ученням Спінози, здобути своїй душі безсмертя. На цьому шляху він ставив перед собою завдання пізнати самого себе, створити себе. Минуще більше не цікавило митця, він стояв на шляху пізнання *незмінного*. Керуючись внутрішнім імперативом «Я мушу стати сталим» [8, с. 148], Гете на свій дух накладав карб ґрунтовності.

Досвід духовного переродження великих особистостей людства надихнув Стуса. Працюючи над збіркою «Час творчості», він прагнув подібної сталості та ґрунтовності духу і, за словами К. Москальця, «явив у своїй творчості «зреформоване християнство», яке узгоджувалось з його філософією вчинків та імперативом активного кшталтування самого себе і навколишнього світу» [4, с. 220].

До «самособоюнаповнення» як внутрішньої свободи поет іде через звільнення від тягара буденності, від несвободи зовнішнього світу: «Яке блаженство – радісно себе / пуститися, неначе човен берега ... / Як легко, збувшись старих вериг, почувись вільному, з собою в парі» [7, с. 13].

Крім того, завжди близьким був Стусові образ «належної людини», що містить всю повноту буття, такий популярний у віршах Гете періоду його «штюрмерства». Цей образ у пізній творчості німецького поета знайшов своє втілення в ідеї «прафеномена», наділеного внутрішнім стремлінням до розвитку. На думку Гете, людина після смерті повертається у світ природи у вигляді безсмертної ентелехії» [8, с. 171].

Найближчою українському поетові можна назвати думку Й. Гете про свободу людини, якої вона досягає через власний безперервний чин, викликаний не зовнішньою необхідністю, а внутрішніми вольовими імпульсами. Навіть втрачаючи зв'язок із зовнішнім світом, така людина здатна підносити свій дух, усвідомлюючи підвладність собі свого внутрішнього світу. У площині віднайдення рівноваги між зовнішнім світом, що ставить людині щораз нові перешкоди, та повнотою діяльного духовного існування індивіда полягає суть діалогу між двома великими поетами.

Універсальний символізм збірки «Час творчості» виявляє спільність світогляду автора зі світоглядом барокової людини і, зокрема, у відчутті антитетичної природи буття. В. Стус свій життєвий період з початку ув'язнення сприймає одночасно як час утрат і час набутків. Текст вірша «Блажен, хто тратити уміє...» [7, с. 19] є реалізацією авторської концепції мистецтва – як – *sacrum*. Поет переживає одкровення про своє містичне покликання творити, ніби брати участь у релігійному досвіді. Усвідомлюючи це покликання, він готується відбути ритуали утрат всього, що важило в земному житті, і стати на новий шлях, згубний та рятівний водночас. Час на цій новій дорозі вже не спливає повільно, він асоціюється з безупинним летом, який щомиті наближає до кінця земного шляху. Тому так важливо встигнути порятувати свою поетичну суть, як Сковорода рятував серце, офіруючи йому свою плоть. Цей процес утрати себе як земного чоловіка й перехід у новий статус духовно посвяченого є одним із важливих аспектів Стусового «самособоюнаповнення»:

а все ж буття твоє – у леті,
і в ньому – порятунок твій.
Вся суть твоя – лише в поеті,
а решта – тільки перегній,
що живить корінь.

В. Івашко називає у Стуса вражаючою «готовність переступити поріг смерті, зримувати зі смертю своє життя». У віршах поета критик бачить «зв'язок між універсальною символікою, притаманною героїчному ліризму та християнською парадигмою» [2, с. 118]. Ідеться про зміну в українській ментальності ставлення до смерті, у цьому ж одне з найважливіших значень

віршів Стуса: «Майже два століття втечі од смерті розділяє добу бароко й поета, який підніс «мистецтво помирати» на небачену в сучасній європейській культурі висоту» [2, с. 119].

У віршах збірки концепт смерті розгортається в дуалістично-метафізичному, узгодженому з християнською парадигмою, аспекті. У метафоричних асоціаціях поет бачить тюрму, камеру як «занадто творчу хату», бо тут творчість стала життям, а будні – святами. Тут під час творчості розкривається його оголене, беззахисне серце, яке принижують, обмацуючи руками та поглядами. Викликаючи з себе смирення, ліричний герой тамує гнів, бо передчуває близьку мить смерті як входження у благодать, як ласку Господню, що є глибоким сакральним досвідом людини і важливим етапом на шляху до духовного перетворення:

Не зважай на те, не сердься:

те одвічне, що над нами,

стріли повиймає з рани

і губами обцілує –

адже хвиля пожадана

убиваючи рятує.

(«Будні тут тобі про свята» [7, с. 29]).

Збірку «Час творчості» К. Москалець визначає найдивовижнішим і водночас непідробним явищем в усій новій українській літературі: «Людина, яка переживає таке тривале релігійне осяяння, з якою здійснюється Преображення і обоження, описує ці події як щось природне, обходячись найпростішими символами, які давно стали загальниковими – хрест, страсна путь, небесний Отець, небесна батьківщина тощо, роблячи своє письмо у кращих віршах збірки таким щільним і точним, що воно сприймається як іще нечувана добра вість» [4, с. 228].

Поет, проте, не обмежується міфологізацією власного життя. К. Москалець зауважує, що «сакралізація побутових і родових зв'язків поширюється згодом і на дружину Стуса» [4, с. 230].

Чоловічу тугу за втраченим щастям, що асоціюється з образом дружини, втілено у вірші «Ці яблука тримала у руках...» [7, с. 26]. Яблука, передані в тюрму дружиною, так щемливо – боляче нагадали про те, що «надто щирі були для нас минулих кілька літ». Ліричний герой, вочевидь, не народився аскетом. Він кохав і з примусу втратив, і тепер його стражданням нема «ні спину, ні береги». І все ж саме дружині він звіряється в своїй, більшій, ніж до неї, любові «до мучених»:

до кожного, хто, запізнавши горя,

віддавав мені, здається, вчора

людську біду за декілька віків.

У вірші ніби палімпсестом прочитується християнська концепція образу Спасителя, що спокутує за людські гріхи. Цю модель – матрицю *sacrum*'у можна метафорично сприймати як згущену енергію ірраціональних переживань поета. Корелятивна пара поет – Христос створюється за аналогією, яка полягає в походженні їх ініціальної смерті, а також в розумінні семантики жертви: не Сина приносять в жертву, а він офірує себе сам.

К. Москалець називає достовірним Стусів досвід переіснування і пов'язує його з містичним досвідом орфіків: «В його камері взагалі нема книжок, за винятком Гете, чий вірш він перекладає (серед цих віршів є і «Праслова. Орфічне» – можливо, дороговказ, але не матеріал для запозичення) [4, с. 228]. Так «Великі гімни» Гете склалися під впливом творчості давньогрецького поета Піндара, що розвивав орфічне учення метемпсихозу – переселення душ. Орфіки вважали тіло тюрмою душі, в якій зосереджене божественне начало. Лише після смерті й багатьох перевтілень вона поверталася у свою природну стихію. Очевидно, що ідея «прафеномена» Гете має своїм джерелом містичне давньогрецьке віровчення.

Орфічна ідея подорожі душі в потойбічному царстві, де на неї чекає перевтілення задля народження в новому часі, узгоджується у віршах В. Стуса з ритуалами християнської ініціації

...і наvertsається пора,

коли, здається, все забуто,

все пережито, все сплигло,

все виказано, перечуто,

і зразу студиться чоло,

і зразу грати почезають,

і лють ховається у тїнь.

Бо інші душі в нас вступають

під знаком божих благостинь («Оступить туга ненажерна...» [7, с. 103]).

Час переродження у вірші означено іменником «пора». Дієслівний ряд, вжитий в минулому часі, вказує на розрив з минулим як перший етап ініціаційного переходу. Дієслова теперішнього часу свідчать про існування на межі: «студиться чоло» – приборкання пристрастей, що також може асоціюватися зі смертю; «грати почезають» – досягнення внутрішньої свободи; «лють ховається» – примирення з долею, з втратами в передчутті Божої всеблагості. В останніх рядках вірша описано третій етап ініціаційного переходу – реінкорпорацію-повернення уже в новій якості.

Вірші В. Стуса про шлях душі до безсмертя через самозречення відсилають як до християнських джерел, так і до духовної еволюції Гете, яка від початку була пов'язана з ідеями орфіків, пізніше – з підготовкою себе як ентелехії і завершилася творчою інтерпретацією в його «Західно-східному дивані» ідеї східного містицизму – суфізму «Вмири, щоб вічно жити!».

Можна спостерігати спільність ієрархічної стадіальності в пошуках істини старослов'янськими й християнськими неофітами та східними суфістами. В останніх перший ступінь осягнення істини іменувався «шаріат» і починався з природи. Другий – «тарикат» – дарував «незрозуміле почуття», порив. Під час третього ступеня «хакихату» індивід переживав стан найвищої одержимості, екстаз, що спонукав знехтувати обачністю, почуттям самозбереження. Четвертий ступінь – «маарифат» вів до самознищення – смерті у полум'ї свічки, що має привести до відродження душі [8, с. 201–202].

Визначальний мотив смерті й відродження, відкидання світу задля його наближення звучить у вірші Гете «Блаженна туга». Відмовившись від буденного, людина не втрачає світ, але здобуває його в новому, вищому вияві. Без цього нового смислу людина – лише «похмурий прибулець» (ein traber Gast) [8, с. 202]. У віршах Стуса, як і у віршах пізнього Гете, звучить ідея возвеличення цінності життя як скінченного в нескінченному, а трагізм є рівновагою вищого пізнання.

Отже, збірка В. Стуса «Час творчості» являє собою міф про те, як життєвий час ув'язненого поета перетворюється на час священний, є часом «відкуплення», воздається новим життям. Український поет вдається до духовного досвіду людства. Ідея «самособоюнаповнення», що в умовах несвободи ставила на шлях самопізнання, була суголосна філософсько-естетичним шуканням улюблених Стусових мислителів Г. Сковороди та Й. В. Гете.

Філософськими джерелами, що живили Стусів міф про шлях душі у безсмертя можна назвати ритуали християнської ініціації, орфічні ідеї, давньогрецьку трагедію та міфологію, східний містицизм – суфізм. Більшість з них В. Стус у великій мірі засвоював з творів свого вчителя.

Література

1. Зборовська Н. Код української літератури : Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія / Н. Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.
2. Івашко В. Міф про Василя Стуса як дзеркало шістдесятників / В. Івашко // Світовид. – Липень – вересень 1994. – Число III (16). – С. 104 – 120.
3. Коцюбинська М. Поетове «самособоюнаповнення» : із роздумів над поезією і листами Василя Стуса // Коцюбинська М. Х. Мої обрії : у 2 т. / М. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2004. – Т 2. – 2004. – 386 с.
4. Москалець К. Страсті по вітчизні // Людина на крижині. Літературна критика та есеїстика / К. Москалець. – К. : Критика, 1999 – С. 209 – 254.
5. Набитович І. Універсум *sacrum* у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму) : Монографія / І. Набитович. – Дрогобич – Люблін : Посвіт, 2008. – 600 с.
6. Стус Д. Василь Стус : життя як творчість / Д. Стус. – К. : Факт, 2004. – 368 с.
7. Стус В. Твори. У 4 –х т. 6 кн. Т.2 / В. Стус. – Львів: Просвіта, 1995. – 429 с.
8. Шалагінов Б. Шлях Гете : Життя. Філософія. Творчість. Посібник для вчителя / Б. Шалагінов. – Харків : Веста : Вид-во «Ранок», 2003. – 288 с.